

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΙΣ ΑΥΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ἐξίσου χρήσιμος εἶναι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἰς τὸν ἐρμηνευτικὸν κλάδον, ὃ ὁποῖος τελεῖ εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὸν ἱστορικόν. Τὰ ἱερὰ βιβλία τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ἐμφανίζουν μεγάλην χορείαν προσωποποιήτων καὶ πλήθος θρησκευτικῶν φαινομένων θεῶν κατὰ τὴν πηγὴν, ἀλλὰ προσηρμοσμένων εἰς τὰς μορφὰς τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχικοῦ βίου. Περὶ τῆς σημασίας τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας διὰ τὴν δλομερῆ καὶ βαθυτέραν ἐρμηνείαν αὐτῶν ἰσχύουν ὅσα εἶπομεν ἀνωτέρω περὶ τῶν σχέσεων ἱστορίας καὶ θρησκευτοψυχολογίας. Μία τῶν προϋποθέσεων τῆς ἐρμηνείας ταύτης εἶναι ἡ διακρίβωσις τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῶν ἱερῶν προσώπων, ἡ ὁποία δὲν εἶναι νοητὴ ἄνευ ψυχολογίας. Ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις τῶν προφητῶν, αἱ εἰς τὴν αὐτοσυνειδησίαν τοῦ θεοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀναφερόμεναι ἔρευναι, αἱ ἀπόπειραι ἐμβαθύνσεως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Παύλου δεικνύουν τὸ χρήσιμον καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ψυχολογικῆς γνώσεως. Αἱ ψυχολογικαὶ κατηγορίαι φέρουν ἡμᾶς πλησιέστερον πρὸς τὸν προσωπικὸν βίον τοῦ Κυρίου καὶ βοηθοῦν εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῆς λυτρωτικῆς ἐπενεργείας Αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ψυχῶν, ὡς καὶ τοῦ νοήματος τῶν κατηγορημάτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς Αὐτὸν ὡς ἔκφρασις τῆς βιώσεως τῆς θείας προσωπικότητος ὑπὸ τῶν πιστῶν. Ἡ Ἁγία Γραφὴ βρῖθει πρὸς τούτοις θρησκευτικῶν ἐννοιῶν, οἷαι ἡ πίστις, ἡ ἀποκάλυψις, ἡ προσευχή, ἡ ἐκκλησία. Ἡ γνώσις τῆς θρησκευτοψυχολογικῆς ἀναλύσεως τῶν ὑπ' αὐτὰς νοουμένων φαινομένων, τῶν ὁποίων ἀνάλογα εὐρίσκομεν εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρας θρησκείας, εἶναι φανερόν ὅτι συμβάλλει εἰς τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν καὶ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰς ἄλλοθεν γνωστάς ἀντιστοίχους ἐννοίας. Τέλος εἰς τὰ ἱερὰ κείμενα ἀπαντῶμεν καὶ ἀσυνήθη φαινόμενα, ὡς εἶναι ἡ γλωσσολαλία, ἡ ἔκστασις. Τὰ φαινόμενα ταῦτα ἐπεχείρησαν νὰ ἐρμηνεύσουν μερικοί, ὡς ὁ Hofmann, ὁ Matthiesen, ὁ Oesterreich διὰ τῆς ἀναγωγῆς αὐτῶν εἰς τὰ ἐκ τῆς παραψυχολογίας γνωστά φαινόμενα. Ὁ ἐρμηνευτὴς δέον λοιπὸν νὰ εἶναι ἐντριβὴς περὶ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, ἵνα δύναται νὰ κρίνῃ περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ἀναγωγῆς ἐκείνης καὶ ἵνα δύναται νὰ ἀντιτάσῃ εἰς αὐτὴν τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τῶν τοιοῦτων φαινομένων.

Ἡ σημασία τῶν μεθόδων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας τὴν χρησιμότητα ἐξῆραν πρὸ πάντων ὁ Niebergall καὶ ὁ Baumgarten, διὰ τὸν πρακτικὸν κλάδον τῆς θεολογίας εἶναι αὐτονόητος. Διότι ἡ πρακτικὴ θεολογία εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ ἀπὸ χριστιανικῶν προϋποθέσεων ὀρωμένη χρησιμοποίησις τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἰς τὸ κήρυγμα καὶ τὴν ποιμαντικὴν, εἰς τὴν κατηχητικὴν καὶ τὴν ἐξομολογητικὴν, ὅπως ἡ παιδαγωγικὴ εἶναι κατ' οὐσίαν ἐφαρμογὴ τῆς καθόλου ψυχολογίας πρὸς μετάδοσιν τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν εἰς τὸν ἄνθρωπον. Σκοπὸς τῆς πρακτικῆς θεολογίας εἶναι ἡ ἐξέυρεσις τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατὴ ἡ μετάδοσις καὶ ἡ προσοικειώσις τῆς σωτηρίας διὰ τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνέκαθεν ἐν χρήσει. Ἐν τῶν μέσων τούτων εἶναι ἡ λατρεία. Καὶ ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἡ διὰ σχημάτων, συμβόλων καὶ λόγων ἔκφρασις ἐνδομύχων διαθέσεων, καταστάσεων, συναισθημάτων, βουλήσεων, ἐλπίδων καὶ πόθων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν μέρη τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, ἐπιβάλλεται ὅπως, πλὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ περιεχομένου τῆς σωτηρίας, λαμβάνεται πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὸ βίωμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐξωτερικεύεται διὰ τῆς λατρείας. Ἡ ψυχολογία λοιπὸν τῆς θρησκείας καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν εἰδικωτέραν αὐτῆς μορφήν ὡς ψυχολογία τῆς λατρείας εἶναι ἀπαραίτητος πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς λατρείας καὶ πρὸς τὴν ὀρθὴν ἀπὸ ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τέλεσιν τῶν κατ' αὐτήν, ἀνάλογον δηλαδὴ καὶ πρὸς τὸ ψυχικὸν αὐτῆς περιεχόμενον. Παραμένει βεβαίως ἀναμφισβήτητον ὅτι καὶ ἐνταῦθα καὶ καθ' ὅλην τὴν λοιπὴν ἐποικοδομητικὴν καὶ παιδαγωγικὴν πράξιν, καθ' ὅλην τὴν εἰς Χριστὸν ἀγωγὴν, πρῶτον καὶ κύριον εἶναι ἡ πίστις καὶ ὁ ἐνθουσιασμός, ὡς καὶ ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὸ νόημα τοῦ ἀντικειμενικοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, τοῦ ὁποίου φορεὺς εἶναι ἡ ἐκκλησία. Ἄλλη τις προϋπόθεσις εἶναι ἡ παρουσία ἐμφύτων ἰκανοτήτων καὶ φυσικὴ τις δύναμις διεισδύσεως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ πιστοῦ, τὴν ὁποίαν ἐνισχύει ἡ τυχαία ἐμπειρία τοῦ πνευματικοῦ καθοδηγητοῦ καὶ ἡ κοινότης τῆς πίστεως. Ἄλλ' ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τῆς φύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τῶν συναρτήσεων αὐτοῦ πρὸς τὸν ὅλον ψυχικὸν βίον, τῶν ποικίλων παραλλαγῶν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τῶν τύπων τῆς θρησκευτικότητος, θὰ ὁμοιάζε πρὸς λατρὸν ἀγνοοῦντα τὴν ἀνατομίαν καὶ τὴν φυσιολογίαν τοῦ ἀνθρώπου ἢ πρὸς βοτανικὸν στεροῦμενον τῆς γνώσεως τῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ταξινομήσεως τῶν ἀπεράντων μορφῶν τοῦ φυτικοῦ κόσμου. Ὁ ἐμπειστημένος τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν καὶ τὴν μόρφωσιν χριστιανικοῦ φρονήματος καὶ χριστιανικοῦ χαρακτῆρος ὀφείλει νὰ ἔχη ἐπιστημονικὴν γνῶσιν τῆς θρησκευοῦσης ψυχῆς. Ἀκόμη καὶ τῶν νοσηρῶν καταστάσεων καὶ ἐκδηλώσεων τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἐποπτεῖαν τινὰ τῶν τελευταίων τούτων παρέχει ὁ Ἐλβετὸς Pfister, τὰ δὲ μέσα τῆς θεραπείας πραγματεύεται ὁ Γερμανὸς Diettrich, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πολλοί, Ἐυρωπαῖοι καὶ

Ἀμερικανοί. Αἱ ψυχολογικαὶ προϋποθέσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀφορμῶνται, διαφέρουν ἀλλήλων. Οὕτω λ. χ. ἐφαρμόζει ὁ Pfister τὴν ψυχαναλυτικὴν μέθοδον τοῦ Freud, ἐνῶ ὁ Massler προστρέχει εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας τοῦ Starbuck καὶ ἀντλεῖ ἐξ αὐτῆς πορίσματα διὰ τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγὴν τῶν ἐφήβων. Γενναῖα ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ θρησκευτικὸν βίωμα τῆς ἡβῆς καὶ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, ὡς τυπολογίαν τῆς θρησκευτικότητος τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας παρέχει ὁ Spranger, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς ἐπὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἐρειδομένης ἐρμηνευτικῆς ψυχολογίας, τῆς ὁποίας εἶναι ὁ τελειωτής. Οὐδεμία κατόπιν τῶν εἰρημένων καταλείπεται ἀμφιβολία περὶ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν κέκτηται ἡ θρησκευτοψυχολογία διὰ τὴν πρακτικὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πράξιν. Ἡ γνῶσις αὐτῆς εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὸν ἐξομολογητὴν, πρὸ πάντων εἰς αὐτόν, ἔνεκα τῆς λεπτότητος καὶ τοῦ ὕψους τοῦ ἔργου του. Πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὅλα τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ νὰ δύναται νὰ διακρίνῃ τὰς λεπτὰς ἀποχρώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τὰς σχέσεις μεταξὺ θρησκευτικότητος καὶ ἠθικῆς, τοὺς τύπους τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, τὰς πραγματικὰς συγκρούσεις, αἱ ὁποῖαι λαμβάνουν χώραν εἰς τὰ ἄδύτα τῆς ψυχῆς ἢ τὰς συγκρούσεις μεταξὺ τοῦ τύπου τῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς σταθεραῖς μορφῆς, τὴν ὁποίαν κέκτηται τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα τῆς ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἐξίσου ἀπαραίτητος εἶναι καὶ διὰ τὸν κατηχητὴν ἢ τὸν ἐμπεισιστευμένον τὴν διδασκαλίαν τῶν θρησκευτικῶν. Πρὸς ὀρθὸν τρόπον μεταδόσεως τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως καὶ διαπλάσεως χριστιανικοῦ χαρακτῆρος χρειάζεται ἡ τήρησις ὀρισμένων διδακτικῶν ἀρχῶν καὶ ἡ γνῶσις τοῦ τρόπου τοῦ θρησκεύειν τοῦ παιδὸς καὶ τοῦ ἐφήβου. Ἄλλ' οὔτε ἡ συγκρότησις τῶν ἀρχῶν ἐκείνων οὔτε ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι δυνατὴ ἄνευ ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Χωρὶς αὐτὴν θὰ ἰσχύει καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὁ γνωστὸς ἀφορισμὸς τοῦ ποιητοῦ καὶ παιδαγωγοῦ Jean Paul, τοῦ φίλου τοῦ Goethe : «Φαίνεται ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι βαθύτατα ἐρριζωμένον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἀφοῦ ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία τῶν θεολόγων δὲν κατώρθωσεν ἀκόμη νὰ τὸ ἐκριζώσῃ». Τέλος καὶ εἰς τὴν καθόλου ποίμανσιν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος εἶναι χρήσιμος ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας. Διότι ἡ γνῶσις τῆς ποικιλίας τῶν μορφῶν τῆς θρησκευτικότητος, — τῆς σχέσεως, ἡ ὁποία ὑφίσταται μεταξὺ τύπου θρησκευτικότητος ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐπαγγέλματος, κοινωνικῆς τάξεως, φύλου καὶ ἡλικίας ἀφ' ἑτέρου — τὴν ὁποίαν παρέχει, ἄγει εἰς τὴν κατανόησιν θρησκευτικῶν ροπῶν καὶ καταστάσεων, εἰς τὴν ἐρμηνείαν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν πλήρη συμπαθείας ἀνοχὴν θρησκευτικῶν ἐπόψεων καὶ κατευθύνσεων καὶ εἰς τὴν ἐπίγνωσιν ὅτι οὔτε ἡ συντηρητικότης ἀποτελεῖ καθυστέρησιν καὶ ἀναχρονισμόν οὔτε ἡ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς παραδόσεως κινουμένη φιλελευθέρα ροπή, ἡ ὁποία συμβάλλει εἰς ἐναρμόνισιν πρὸς τὸν ὑπόλοιπον πνευματικὸν βίον, ἀμαρτωλῶν ἔκπεσμόν. Κατὰ

ταῦτα ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τὸ μὲν συμβάλλει εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν θεωρητικῶν βάσεων τῆς πρακτικῆς θεολογίας ὡς κλάδου τῆς ἐπιστήμης, τὸ δὲ ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς τελεσφόρον διεξαγωγὴν τῶν ποικίλων λειτουργιῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ὁδηγοῦσα εἰς τὴν σύμφωνον πρὸς τὰ ψυχολογικὰ δεδομένα τοῦ θρησκευόντος ἀνθρώπου πράξιν καὶ ἀπαλλάσσουσα οὕτω τῆς προχειρολογίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ψυχολογίας εἰς τὴν θεολογίαν καὶ ἰδίᾳ τὴν ἔξαρσιν τῆς γνώσεως τῶν ψυχολογικῶν τύπων καὶ τῆς ποικιλίας τῶν θρησκευτικῶν τῶν ἐκδηλώσεων, καυτηριάζουν πολλοὶ ὡς ὑπερβολὴν, ὡς ψυχολογιαρχίαν, ὡς μονομερῆ θεώρησιν θρησκευτικῶν φαινομένων ἀπὸ τῆς ὑποκειμενικῆς μόνον, τῆς ψυχολογικῆς τῶν πλευρᾶς. Τοῦτο πράττει πρὸ πάντων ἡ Διαλεκτικὴ Θεολογία. Παρορᾷ ὅμως ὅτι αἱ διαφοραὶ τῆς θρησκευτικότητος εἶναι καὶ αὐταὶ ἔργον τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ ὅτι ἡ παραμέλησις τῆς γνώσεως τῶν ψυχολογικῶν τύπων καὶ τῆς ποικιλίας τῆς θρησκευτικῆς τῶν ἐκφράσεως ὁδηγεῖ εἰς ἀκρότητα, εἰ καὶ ἀντιθέτως πρὸς τὰς ἐκ τῆς ψυχολογιαρχίας ἀπειλουμένας.

*
* *

Ἡ σπουδαιότης αὕτη τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ κατὰ σύστημα χωρούσης ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἀποτελεῖ τὸν λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον ἔστρεψε πρὸς αὐτὴν τὴν προσοχὴν καὶ ἡ καθολικὴ καὶ ἡ διαμαρτυρομένη Θεολογία. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη καταδεικνύει τὴν θρησκείαν ὡς ἀναγκαίαν λειτουργίαν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀποδεικνύει τὴν αὐτονομίαν αὐτῆς ἔναντι τῶν λοιπῶν πεδίων τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ καθιστᾷ ἅμα σαφεῖς τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰ διάφορα πεδία αὐτοῦ. Πλουτίζει θρησκευτικῶς καὶ πνευματικῶς καθόλου τὸν ἄνθρωπον διὰ τῆς ἐπαφῆς, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν θρησκευτικῶν μορφῶν ὡς ἀναγκαίων φαινομένων τοῦ ἀνθρωπίνου ψυχικοῦ βίου. Βοηθεῖ εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ὀρθὴν ἐκτίμησιν μεγάλων φαινομένων τοῦ κόσμου τῆς θρησκείας, ὡς εἶναι λ.χ. ὁ μυστικισμός. Ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν πρὸς ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν κίνησιν, τὴν ὁποίαν περιγράφει ἡ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν καθόλου καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἰδίᾳ κίνησιν τοῦ παρόντος. Ἀναγκάζει εἰς σεβασμὸν ἔναντι τοῦ ἀκαταλύτου φαινομένου τῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἀπεράντου πλούτου τῶν παραλλαγῶν καὶ τῶν ἐκδηλώσεών του. Ἐρευνᾷ καὶ διακριβώνει τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας καθόλου καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ χριστιανισμοῦ. Οὕτω προπαρασκευάζει τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἄλλως παρέχει πλούσιον καὶ ἀπαραίτητον ἐμπειρικὸν ὕλικόν. Συντελεῖ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν τοῦ πρακτικοῦ κλάδου τῆς θεολογίας καὶ παρέχει εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὡς ἐφαρμοσμένη θρησκευτοψυχολογία ἀνεκτίμητον συνδρομὴν πρὸς διεξαγωγὴν καὶ συντέλεσιν τῆς ὑψηλῆς θρησκευτικῆς καὶ

ἠθικῆς ἀποστολῆς της. Ἄλλ' οὔτε ὅλαι αἱ θρησκευοψυχολογικαὶ ροπαὶ οὔτε ὅλαι αἱ ἐν χρήσει μέθοδοι κέκτηνται τὴν αὐτὴν ἀξίαν. Ὡς μάλιστα πρόσφορος καὶ καρποφόρος δέον νὰ θεωρῆται ἡ ἐρμηνευτικὴ ψυχολογία, ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ ἀπαιτεῖ ὀρθῶς τὴν ἀλληλεξάρτησιν μεταξὺ τοῦ καθ' ἕκαστον φαινομένου ἢ προσώπου καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ἐνταῦθα τοῦ καθόλου πνεύματος τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ περιεχομένου τῆς θείας ἀποκαλύψεως.

* *

Ἐπανειλημμένως ὑπεδηλώσαμεν εἰς τὴν παροῦσαν πραγματείαν ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας δὲν εἶναι ἀρμοδία ὅπως ἐπιληφθῆ καὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Διότι ἡ ἀπάντησις εἰς αὐτὸ ἐκβαίνει τῆς περιοχῆς τῆς θρησκευοψυχολογικῆς μεθόδου ὡς πάσης καθόλου ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης. Ἐσχάτα προβλήματα ἀδυνατεῖ λοιπὸν νὰ λύσῃ καὶ ἡ νέα αὕτη ἐπιστήμη. Ἄλλ' ἡ ἀπόπειρα πρὸς χρησιμοποίησιν τῶν πορισμάτων αὐτῆς πρὸς ἀπάντησιν εἰς τὰ προβλήματα ἐκεῖνα δὲν εἶναι ἀδύνατος. Αὕτη αὕτη μάλιστα ἡ θρησκευοψυχολογία κινεῖ κατ' ἀνάγκην πρὸς αὐτήν. Εἶναι φυσικὸν μετὰ τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ μετὰ τὴν ἐνταξιν αὐτοῦ εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τοῦ πνευματικοῦ καθόλου βίου, νὰ ἀνακύψῃ τὸ ἐρώτημα: Ποῖον τὸ νόημα τοῦ συνόλου τούτου πνευματικοῦ βίου, ποῖος ὁ σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς πνευματικοῦ ὄντος; Ἡ ἀπάντησις εἰς αὐτὸ εἶναι τοσοῦτο μᾶλλον ἀναγκαία καθ' ὅσον ἐξ αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἡ ἐσχάτη καὶ τελειωτικὴ ἐρμηνεία τῆς θρησκείας ὡς ἐπὶ μέρους λειτουργίας τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἀποσκοπούσης εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ὑστάτου ἐκείνου νοήματος τῆς ὑπάρξεως. Ἡ ἐρμηνεία λοιπὸν τοῦ νοήματος καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας συνδέεται ὀργανικῶς πρὸς τὴν περὶ κόσμου καὶ βίου θεωρίαν τοῦ ἐρευνητοῦ, πρὸς τὰς μεταφυσικὰς του προϋποθέσεις. Ἐντεῦθεν καὶ αἱ δύο βασικαὶ καὶ ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας ἐκδοχαὶ τῆς θρησκείας, αἱ ὁποῖαι ἐπιδρῶν καὶ ἐπὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν θρησκευοψυχολογικῶν δεδομένων αὐτῆς. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν διάκειται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ πειρᾶται νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐτὴν ἐξ ἐλατηρίων ἐμμόνων, ἐνδοκοσμικῶν. Ἡ θρησκεία ἐγεννήθη κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἐκ τοῦ φόβου, ἐκ τῆς ἀπωθήσεως τῆς ἀφροδισίου ὀρμῆς, ἐξ αἰσθητικῶν ὀρμεφυτῶν, ἐκ τῆς ἀρχεγόνου μεταφυσικῆς ἀνάγκης, ἐκ σκοπῶν τῆς πολιτείας, ἐκ τῆς ὀρμῆς πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, ἐκ παντοδαπῶν ἄλλων πρωταρχικῶν ὀρμῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ἀκτινοβολία, σύμμειξις ἢ ἀποπνευμάτωσις ὄλων τούτων. Λέγονται λοιπὸν οἱ θιασῶται τῆς ἐκδοχῆς ταύτης ἐνδοκοσμικοὺς μόνον παράγοντας πρὸς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας. Τὸ βίωμα τοῦ θείου καὶ ἡ πίστις εἰς θεὸν εἶναι κατ' ἀκολουθίαν αὐταπάτη, ψευδαίσθησις, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀπαλλάσσειται ὁ ἀνθρώπος εὐθύς ὡς λάβῃ συνείδησιν αὐτῆς. Ἡ ἄλλη, ἡ φιλικῶς πρὸς αὐτὴν διακειμένη, συναρτᾶ καὶ αὐτὴ τὴν θρησκείαν

πρὸς τὴν ὅλην ζωὴν καὶ καθορίζει τὴν ἐν τῷ συνόλω τούτῳ θέσιν καὶ λειτουργίαν αὐτῆς. Ἄλλ' ἢ θεωρεῖ τοὺς σκοποὺς τῆς θρησκείας ὡς ἐσχάτους σκοποὺς παρέχοντας τὸ ὑστάτον νόημα εἰς τὸν βίον ἢ δέχεται πρὸς τούτοις ὅτι οἱ σκοποὶ οὗτοι κατάγονται ἔξωθεν, ἐκείθεν ὁπόθεν ἀξιῶ ὅτι ἔχει αὐτοὺς ἢ θρησκεία, ἐκ τοῦ ὑπερβατικοῦ, τοῦ θεοῦ. Οὕτω λοιπὸν ἀντιμετωπίζει καὶ ἢ σύγχρονος ἐπιστήμη τὸ πανάρχαιον καὶ ἀείποτε νέον δίλημμα, τὸ ὁποῖον ἀψησάλλησεν ἀνέκαθεν τὴν ἔρευαν. Παράγεται ἡ θρησκεία ἐκ τινος, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀντιφάσκει ἡ περὶ ἀληθείας ἀξίωσις αὐτῆς ταύτης τῆς θρησκείας ; Ἡ ἐκ τοῦ θεοῦ, ἐξ ἀποκαλύψεως, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ παρέμενεν ἄγνωστος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ὁ θεός ; Τὸ δίλημμα τοῦτο ἐκφράζεται δι' ἀντιθέσεων, τὰς ὁποίας ἀπαντῶμεν καθ' ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος τόσον εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ψυχολογίαν. Εἰς τὴν θεωρητικὴν σφαῖραν τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀντίθεσις ἐμφανίζεται ὡς ἀναγνώρισις ἀφ' ἐνὸς καὶ ὡς ἄρνησις ἀφ' ἑτέρου τῆς περὶ ὑπερβατικῆς καταγωγῆς αὐτῆς ἀξιώσεως τῆς θρησκείας. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορίας τὸ μὲν ὡς ἀποδοχή, τὸ δὲ ὡς ἀπόρριψις τῆς ἀποκαλύψεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Εἰς τὴν ψυχολογίαν τέλος προσλαμβάνει τὸ πρόβλημα τὴν ὑστάτην αὐτοῦ διαμόρφωσιν. Διότι ἐνταῦθα καταβάλλεται προσπάθεια πρὸς παραγωγὴν τῆς θρησκείας ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἀπλῶς, τ. ἔ. ἐκ τῆς ἐνδοκοσμικῆς ἐμπειρίας καὶ ἐκ τῶν ἄλλων περιεχομένων τῆς συνειδήσεως ἢ ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναγωγὴ τῆς θρησκείας εἰς τὸ Ἐπέκεινα, τὸ αἰώνιον, ἢ ἐξηγήσις αὐτῆς ἐκ πραγματικῆς σχέσεως πρὸς τὸν θεόν. Τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότατον θρησκευτοψυχολογικὸν πρόβλημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην αὐτὴ αὕτη ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας. Ταυτίζεται πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας καὶ τοῦ κύρους τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν. Ἄλλ' ἢ ἀπάντησις ὑπερβαίνει τὰ ὄρια τῆς θρησκευτοψυχολογικῆς μεθόδου, ὅπως ἐκβαίνει τῆς ἀρμοδιότητος πάσης ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης. Ἀρμοδία ὅπως ἀπάντησις εἶναι μόνον ἡ ζωὴ, τὸ βίωμα, ἢ ἀπόδειξις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς δυνάμεως, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Παῦλος.

Ἄλλ' ἂν ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἀδυνατεῖ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ θεμελιῶδες ἐκεῖνο πρόβλημα, χρησιμεύει ὅμως διὰ τῆς αἰεὶ βαθυτέρας γνώσεως τῆς ψυχικῆς πλευρᾶς τῆς θρησκείας ὅπως καταδεικνύη τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ὡς ἰδιότυπον πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν οὐδεὶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοῇ καὶ ἡ ὁποία συνδέεται ἀρρηκτικῶς πρὸς τὸ αἰώνιον πρόβλημα τοῦ νοήματος τῆς ὑπάρξεως.

Ἄλλὰ καὶ εἰς κάτι ἄλλο ἀκόμη δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας. Καταδεικνύει τὸ ἀκατάλυτον τῆς νοσταλγίας πρὸς ἓνα εὐρύτερον κόσμον ἐλευθερίας καὶ πνεύματος καὶ συμβάλλει εἰς τὴν αἰσθησιν ἀξιολογικῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία κέκτηται τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀλήθειαν, διάφορον τῆς ἐμπειρικῆς καὶ λογικῆς. Τὸ ἀδύνατον τῆς ἐξηγήσεως τῆς νοσταλ-

γίας ταύτης πρὸς ὑπερβατικὰς ἀξίας ἐκ τῶν πεπερασμένων δεδομένων τῆς ζωῆς παρέσχεν εἰς τὸν Αὐγουστίνον, εἰς τὸν Πασχάλ καὶ νεωστὲ εἰς τὸν Spranger τὴν βεβαιότητα περὶ τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως καὶ τοῦ ἀπαραιτήτου αὐτῆς πρὸς διαμόρφωσιν βίου ἀξίου τρῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον δὲν προτιμᾷ νὰ φυτοζωῇ.

Ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Wunderle, οὐδὲν κωλύει ὅπως ἐρμηνεύσωμεν τὸ μετὰ τοῦ βιώματος συνυφασμένον συναίσθημα τῆς ἐλλάμψεως ἢ τῆς ἀποκαλύψεως ὡς ἄνωθεν ἐρεθίσμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἡ ψυχὴ διὰ τῆς θρησκευτικῆς τῆς προσαρμογῆς. Οὐδὲν κωλύει ἐπίσης ὅπως δεχθῶμεν τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἐλευθέραν παιδίαν τῆς καλλιτεχνικῆς φαντασίας, ὡς ἐποπτείας, ἐφ' ὅσον μάλιστα συνοδεύει αὐτὰς ἡ συνείδησις τῆς ἀληθείας των. Ἄλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει γεγονὸς παραμένει ὅτι ἡ ψυχολογία ἀδυνατεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας ἐφ' ὅσον τοῦλάχιστον νοοῦμεν ὑπ' αὐτὴν τὴν συμφωνίαν τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων πρὸς πραγματικῶς ὑπάρχον ὑπερβατικὸν ἀντικείμενον. Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα προκειμένου περὶ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ καθαροῦ καὶ γνησίου περιεχομένου ἱστορικῆς τινος μορφῆς τῆς θρησκείας, ὡς λ. χ. τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ προσπάθεια ἀναφέρεται ὄχι εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας. Ἡ ψυχολογία δύναται νὰ καταδείξῃ τὴν ὑφὴν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας ὡς καὶ τὴν ἰδιοτυπίαν καὶ τὴν αὐτοτέλειαν αὐτῆς ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ λοιπὰ πεδία τοῦ πνευματικοῦ βίου, πρὸς τὰς ἀξίας τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ τοῦ ἀγαθοῦ, καθιστῶσα οὕτω φανεράν καὶ τὴν αὐτοθεμελίωσιν τῆς θρησκείας, ὡς τοῦτο πράττει καὶ περὶ τὴν τέχνην καὶ τὴν ἠθικὴν. Τὸ ἤδη μνημνευθὲν ἔργον τοῦ R. Otto δεικνύει σαφέστατα τὴ δύναται ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις ὡς πρὸς τὰ σημεῖα ταῦτα, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν διασάφησιν τῆς ἀξίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀδύνατον τῆς παραγωγῆς αὐτῆς ἐξ ἄλλων παραλλήλων ἀξιῶν τοῦ πνευματικοῦ βίου ἢ σκοπῶν ἐκτὸς αὐτῆς κειμένων. Ὡς ἀξία ὅμως δὲν ὑπάγεται τὸ Ἅγιον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐμπειρικῆς ἀληθείας, ἀλλὰ τῆς ἀξιολογικῆς. Καὶ ταύτης ὅμως ἡ ἔρευνα ἀνήκει εἰς τὴν γνωσιολογίαν. Ἡ θρησκεία δύναται νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς ιδέας τοῦ θεοῦ ὡς ὑψίστου ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἡ κατάδειξις αὐτῆς καὶ ὡς ὑψίστης ἀξιολογικῆς πραγματικότητος ἐκφεύγει τῶν ἰδίων αὐτῆς ὁρίων. Εἶναι ἔργον τῆς μεταφυσικῆς. Πάντως ὅμως παρέχει ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας πολὺτιμα σνοιχεῖα, χρήσιμα πρὸς ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἀληθείας της.

*
* *

Ἡ σημασία τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας διὰ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐκίνησε τὸν γράφοντα ὅπως εἰσηγηθῇ πρὸ ἐτῶν τὴν ἴδρυσιν εἰδι-

κῆς ἔδρας, ὅπως ἔπραξε τοῦτο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Καὶ ἰδρῦθη μὲν καὶ ἡ ἔδρα αὕτη, ἀλλὰ κατηργήθη μετ' οὐ πολὺ χωρὶς νὰ ἐρωτηθῇ ἡ σχολή. Ἐπανιδρυθεῖσα πρὸ ὀκταετίας κατηργήθη καὶ πάλιν συγχωνευθεῖσα πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Οὕτω μάθημα καθαρῶς ἐμπειρικὸν συνεδέθη μετὰ μαθήματος καθαρῶς φιλοσοφικοῦ. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἢ πρὸς βλάβην ἀμφοτέρων ἢ πρὸς ζημίαν τοῦ ἑτέρου αὐτῶν. Ὅθεν εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ὅπως ἀποκατασταθῇ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς αὐτοτελὴς ἔδρα καὶ διὰ τὴν εὐρύτητα τοῦ περιεχομένου της καὶ διὰ τὴν σημασίαν αὐτῆς διὰ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν, τὴν κατάδειξιν τῶν ὁποίων εἶχεν ὡς σκοπὸν ἢ παροῦσα πραγματεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τὰ κατωτέρω παρατιθέμενα κατόπιν ἐπιλογῆς ἔργα ἀναφέρονται εἰς τὰς ψυχολογικὰς κατευθύνσεις καὶ μεθόδους καθόλου, παρέχουν εἰκόνα τῆς ψυχολογικῆς ἐρεῦνης καὶ τῶν πορισμάτων τῆς, εἰσάγουν εἰς τὴν ἐφηρμοσμένην ψυχολογίαν. Πληρεστέρα πῶς εἶναι ἢ παράθεσις περὶ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀσχολουμένων δημοσιευμάτων καὶ κατὰ πρῶτον λόγον ἐκείνων, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς μνημονεύονται ἐν τῇ παρουσίᾳ πραγματείας. Μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ λεχθῆ ὅτι σκοπὸς τῆς βιβλιογραφίας ταύτης εἶναι ὁ προσανατολισμὸς ἐκείνων ἐκ τῶν ἀναγνωστῶν τῆς ἀνὰ χεῖρας πραγματείας, οἱ ὅποιοι ἐπιθυμοῦν τυχὸν νὰ ἀσχοληθοῦν περὶ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ τὰς ἐφαρμογὰς τῆς εἰς τὴν πράξιν.

- α) Saupé, Einführung in die neuere Psychologie, ἔκδ. 5, 1931.
Naffin, Einführung in die Psychologie, 1948.
Flügel, Probleme und Ergebnisse der Psychologie, 1948.
Driesch, Grundprobleme der Psychologie, 1928.
Jaensch, Die Lage und die Aufgaben der Psychologie, 1933.
Bühler, Die Krise der Psychologie, 1927.
Spranger, Die Frage nach der Einheit der Psychologie, 1925.
Γ. Παλαιολόγου, Ἡ ἀντίθεσις ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐρεῦνῃ, 2 ἔκδ. 1949.
- β) Χρ. Ἀνδρούτσου, Γενικὴ ψυχολογία, 1934.
Θ. Βορέα, Ψυχολογία, 1933.
Δ. Μωραΐτου, Γενικὴ ψυχολογία, ἔκδ. 2, 1939.
Κ. Σπετσιέρη, Ἡ ψυχοσύνθεσις τοῦ ἀνθρώπου, 1940.
Messer, Psychologie, ἔκδ. 2, 1920.
Koffka, Psychologie, 1925.
Jodl, Lehrbuch der Psychologie, ἔκδ. 6, 1924.
- γ) 1) Hönigswald, Grundfragen der Denkpsychologie, ἔκδ. 2, 1925.
Erisman, Die Eigenart des Geistigen, 1924.
- 2) Köhler, Gestaltpsychologie, 1929.
Ἰ. Ἰμβριώτη, Μορφολογικὴ ψυχολογία, 1932.
Krueger, Über psychologische Ganzheit, 1926.
- 3) Spranger, Lebensformen, ἔκδ. 8, 1950.
Τοῦ αὐτοῦ, Ψυχολογία τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας (ἐλλ. μετάφρασις 1927).
Τοῦ αὐτοῦ, Zur Theorie des Verstehens und zur geisteswissenschaftlichen Psychologie, Festschrift für Volkelt, 1918.
Dilthey, Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie, Ges. Schriften.
Oelrich, Geisteswissenschaftliche Psychologie, 1950.
Schmied—Kowarzik, Die Objektivation des Geistigen, 1927.

- 4) Danzel, Prinzipien und Methoden der Entwicklungspsychologie, 1921.
Werner, Einführung in die Entwicklungspsychologie, 1926.
Kafka, Die Entwicklungsstufen des Seelenlebens, 1922.
- 5) Adler, Handbuch der Individualpsychologie, 1926.
Δ. Μωραΐτου, Ἀτομικὴ ψυχολογία, 1930.
Stern, Differenzielle Psychologie, ἔκδ. 3, 1921.
- 6) Dougal, An Introduction to social Psychology, 1921.
Sieber, Die Massenseele, 1918.
- 7) Hellpach, Einführung in die Völkerpsychologie, 1938.
Heussner, Einführung in Wundt's Philosophie und Psychologie, 1921.
Wundt, Probleme der Völkerpsychologie, 1911.
- 8) Freud, Über Psychoanalyse, ἔκδ. 7, 1924.
Pfister, Die psychoanalytische Methode, ἔκδ. 3, 1924.
Schultz—Henne, Einführung in die Psychoanalyse, 1927.
Κουρέτα, Ἡ ψυχανάλυσις, 1928.
Κωνσταντινίδου, Ἡ ψυχανάλυσις, 1937.
Δ. Μωραΐτου, Ψυχανάλυσις, 1927.
Σπ. Καλλιάφα, Ψυχολογία τοῦ βάρθους, 1950.
Bumke, Die Psychoanalyse und ihre Kinder, ἔκδ. 2, 1938.
Χρ. Ἀνδρούτσου, Ἡ ψυχολογία τοῦ Freud, 1931.
Ἄλ. Παρασκευοπούλου, Ψυχανάλυσις καὶ θρησκεία, 1947.
Blondel, La psychoanalyse, 1924.
- 9) Müller—Freienfels, Grundzüge einer Lebenspsychologie, 1924.
- 10) Reyer, Einführung in die Phänomenologie, 1926.
- 11) Selz, Persönlichkeitstypen und Methoden ihrer Bertimmung, 1924.
Prahler, System der Typenlehren, 1942.
Jung, Psychologische Typen, 1930.
Καλλιάφα, Χαρακτήρες ἢ ψυχολογικοὶ τύποι, 1935.
Spranger, Lebensformen, ἔκδ. 8, 1950.
Γ. Παλαιολόγου, Οἱ ἕξ κύριοι τύποι τῆς ἀτομικότητος, 1937.
- 12) Richet, Traité de métapsychique, 1922.
Sudre, Introduction à la métapsychique, 1926.
Dougal, An outline of abnormal Psychology, 1921.
- 13) Erisman, Angewandte Psychologie, 1920.
Stern, Angewandte Psychologie, 1921.
Fröschel, Psychologie der Sprache, 1925.
Lipps, Psychologie des Schönen, 1905—1906.
Gross, Kriminalpsychologie, 1905.
Lipmann, Grundriss der Psychologie für Juristen, 1914.
Kretschmer, Medizinische Psychologie, 1922.
Giese, Methoden der Wirtschaftspsychologie, 1927.

Cildreth, *Verwaltungspsychologie*, 1922.
Claparède, *L'orientation professionnelle*, 1922.

- 5) 1) Beta, *Religionspsychologie* ἐν *Handbuch der Religionswissenschaft*, τευχ. 3, 1922, ἐκδ. ὑπὸ Leipoldt.
Wieland, *Das Programm der Religionspsychologie*, 1910.
Schneider, *Zur Einführung in die Religionspsychologie*, 1928.
Rein, *Probleme der Religionspsychologie*, 1919.
Pariser, *Einführung in die Religionspsychologie*, 1914.
Wunderle, *Einführung in die moderne Religionspsychologie*, 1922.
Τοῦ αὐτοῦ, *Aufgaben und Methoden der modernen Religionspsychologie*, 1915.
Wobbermin, *Die Methoden der religionspsychologischen Arbeit*.
Koepp, *Einführung in das Studium der Religionspsychologie*, 1920.
Flournoy, *Les principes de la psychologie religieuse*, *Archives de psychologie*, 2.
Munnynck, *Introduction générale à l'étude des phénomènes religieux*, 1914.
Oesterreich, *Einführung in die Religionspsychologie*, 1917.
Treune, *Die neueren Methoden der Religionspsychologie*, 1922.
Hermann, *Zur Frage des religionspsychologischen Experiments* 1922.
Girgensohn, *Der seeliche Aufbau des rel. Erlebens*, 1921.
Gruehn, *Das Werterlebnis*, 1924.
Wunderle, *Das religiöse Erleben*, 1922.
Hofmann, *Das religiöse Erlebnis, seine Struktur, seine Typen und sein Wahrheitsanspruch*, 1925.
Oesterreich, *Die relig. Erfahrung als psychologisches Problem*, 1915.
- 2) Müller—Freienfels, *Psychologie der Religion*, 1920.
Coe, *Die Psychologie der Religion*, 1916.
Gruehn, *Religionspsychologie* (Μετάφρ. Β. Ἐξάρχου, 1938).
Runge, *Psychologie der Religion*, 1922.
Mayer, *Das psychologische Wesen der Religion*, 1906.
Starbuck, *The Psychology of Religion*, ἐκδ. 2, 1909.
James, *The varieties of rel. experience*, 1902, γερμ. μετάφρ. Wobbermin, 4 ἐκδ. 1925.
Leuba, *A psychological study of Religion*, 1912.
Berggrav, *Ἡ ψυχικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας* (Μετάφρ. Ν. Ἰ. Λούβαρι, 1946).
Otto, *Das Heilige*, ἐκδ. 25, 1936.
Τοῦ αὐτοῦ, *Des Gefühl des Überweltlichen*, 1932.
Starbuck, *The psychology of Religion*, 1889.
- 3) Nobile, *Der Gottesgedanke bei Kindern und Jugendlichen*, 1928.
Dehn, *Religiöse Gedankenwelt der Proletarierjugend*, ἐκδ. 2, 1924.
Τοῦ αὐτοῦ, *Typen relig. Entwicklung*, (*Philosophie und Leben*, 1926).
Hauer, *Das relig. Erlebnis auf den untersten Stufen*, 1923.
- 4) Murisier, *Les maladies du sentiment religieux*, 1902.
Moses, *Pathological Aspects of Religion*, 1902.

Naumann, Ist lebhaftes relig. Empfinden ein Zeichen geistiger Krankheit oder Gesundheit ?, 1903.

Grabert, Die exstatischen Erlebnisse der Mystiker und Psychopathen, 1929.

Buber, Exstatische Konfessionen, 1909.

Matthiesen, Der jenseitige Mensch, 1925.

5) Vorbrodtt, Psychologie des Glaubens, 1896.

Delacroix, Etudes d'histoire et de psychologie du mysticisme, 1908.

Pfennigsdorf, Der religiöse Wille, 1910.

Heiler, Das Gebet, έκδ. 6, 1926.

Koepp, Die Welt der Ewigkeit, 1920.

Köhler, Die christliche Hoffnung, 1919.

Spranger, Die Magie der Seele, 1947.

6) Cutten, The psychological Phenomena of Christianity, 1909.

Vorbrodtt, Psychologie in Religion und Kirche, 1893.

Koch, Die Psychologie in der Religionswissenschaft, 1896.

Wobbermin, Die Religionspsychologie in Religionswissenschaft und Theologie, 1913.

Troeltsch, Psychologie und Erkenntnistheorie in der Religionswissenschaft 1905.

Heinsius, Der Streit über theozentrische und anthropozentrische Theologie, 1918.

Girgensohn, Religionspsychologie, Religionswissenschaft und Theologie, 1923.

Frey, Eine Untersuchung über die Bedeutung der empirischen Psychologie für die Glaubenslehre, 1911.

Faber, Das Wesen der Religionspsychologie und ihre Bedeutung für die Dogmatik, 1913.

Wobbermin, Systematische Theologie nach religionspsychologischer Methode, τόμοι 3, έκδ. 2, 1925.

Pfennigsdorf, Religionspsychologie und Apologetik 1912.

Gruehn, Die Religionspsychologie im Dienste der Apologetik, 1924.

Baltzer, Praktische Eschatologie, 1908.

Niebergall, Praktische Theologie, A 1913, B 1919.

Vorweck, Wie predigen wir dem modernen Menschen, 1905.

Kabisch, Wie lehren wir Religion, 1910.

Pfister, Die Psychoanalyse im Dienste der Erziehung, έκδ. 3, 1929.

Τοῦ αὐτοῦ, Ein neuer Zugang zum alten Evangelium, 1918.

Gruehn, Seelsorge im Lichte der gegenwärtigen Psychologie, 1928.

Durant—Pallot, La cure de l'âme moderne, 1910.

Dietrich, Seelsorgerliche Ratschläge zur Heilung seelisch bedingter Nervosität, 1917.

Schneider Einführung in die Religionspathologie, 1928.

Oliver, Pastoral Psychiatry, 1932.

Neumann, Einführung in die Psychotherapie für Pfarrer, 1930 (Τόμος πρώτος τῆς «Religionspsychologische Reihe», Studien über Aufbau und Führung des Charakters und des relig. Lebens).

La Roche, Biologische Psychologie und ihr Einfluss auf Seelcorge und Theologie, 1919.

- 7) Zeitschrift für Religionspsychologie,
 Archiv für Religionspsychologie,
 Archiv für Ges. Psychologie,
 Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie,
 Jahrbücher für deutsche Theologie,
 Zeitschrift für Theologie und Kirche,
 Christliche Welt,
 Neue kirchliche Zeitschrift,
 Religion und Geisteskultur,
 Theologische Literaturblätter,
 Theologische Rundschau,
 Theologie und Glaube,
 Studien und Kritiken,
 Protestantische Monatshefte,
 Zeitschrift für angewandte Psychologie,
 Archives de Psychologie,
 American Journal of religious Psychology,
 Psych. Review,
 Revue apologétique,
 Revue d'histoire et de philosophie religieuse,
 Theologie der Gegenwart.

Τὰ περιοδικὰ ταῦτα περιέχουν πολλοῦ λόγου ἀξίας θρησκευτοψυχολογικὰς πραγματείας ἀναφερομένας εἰς τὴν ψυχολογικὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας, εἰς τὸ ἔργον καὶ τὴν μέθοδον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν γενετικὴν ψυχολογίαν αὐτῆς, εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ προβλήματα τῆς θρησκευτοψυχολογίας, εἰς τὰ ὄρια αὐτῆς ἐν τῇ ἐρευνῇ τῆς θρησκείας, εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ ψυχολογίας καὶ θρησκευτολογίας, ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων καὶ ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ὡς καὶ μεταξὺ ψυχολογίας καὶ θεολογίας, εἰς τὴν βιβλικὴν θρησκευτοψυχολογίαν, εἰς τὴν σημασίαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας διὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἀγωγὴν, εἰς τὴν ψυχολογικὴν μέθοδον ἐν τῇ δογματικῇ, εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς δογματικῆς ἐπὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ δόγματος, εἰς τὴν πρακτικὴν ἀξίαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς πίστεως, τῆς ἐπιστροφῆς, τοῦ κηρύγματος, τῆς μετανοίας, εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας κλπ.

Ἄξια ἀναγνώσεως εἶναι καὶ ἡ σειρὰ τῶν ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Arzt und Seelsorger» δημοσιευμάτων, ἐν οἷς καὶ αἱ πραγματείαι τοῦ Vorwerck περὶ κατηχήσεως καὶ παιδικῶν λειτουργιῶν.

Ἀπαραίτητος εἶναι καὶ ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὰ οἰκεία ἄρθρα τῶν μεγάλων θρησκευτολογικῶν ἐγκυκλοπαιδεῶν, οἷαι αἱ Religion in Geschichte und Gegenwart, Encyclopaedia of Religion and Ethics κ. ἄ.